

την Ελλάδα οι γυναίκες δεν είχαν ακόμα πολιτικά δικαιώματα, αλλά μπορούσαν να καταδικαστούν για πολιτικά εγκλήματα. Εμεινε περισσότερα από δέκα χρόνια στη φυλακή, τα περισσότερα από αυτά στις Φυλακές Αβέρωφ. Στη φυλακή πέρασε δύσκολα, αφού πολύ σπάνια είχε επισκεπτήριο. Έξω από τη φυλακή, δεν υπήρχε κάποιος (π.χ., δικηγόρος ή κομματικό στέλεχος) να ενδιαφερθεί για την τύχη της. Σε αντίθεση με άλλες αριστερές κρατούμενες, που ήταν μορφωμένες αστές, όπως είπαμε, η Μπαρμπάτση ήταν φτωχή, αγράμματη, αγρότισσα. Η ταξική καταγωγή της βάρυνε πολύ, όχι μόνον μέσα, αλλά και έξω από τη φυλακή. Όταν αποφυλακίστηκε, δούλεψε στην Αθήνα ως ανειδίκευτη εργάτρια, μέχρι που πήρε σύνταξη (όχι όμως σύνταξη αντιστασιακής).

Από την αφήγηση της μαχήτριας του ΔΣΕ αναδύεται ο κόσμος του δογματικού κομμουνιστή. Με εξαίρεση το ότι η Μπαρμπάτση πιστεύει στο Θεό, νομίζω ότι δεν υπάρχει άλλο σημείο επαφής του κόσμου της με τον κόσμο των νικητών του Εμφυλίου. Αξίες, στάσεις, αντιλήψεις, βιώματα μέσα και έξω από τη φυλακή, όλα είναι διαφορετικά. Αυτό ίσως ήταν γνωστό από άλλες μελέτες, αλλά καλό είναι να μας το υπενθυμίζουν, για να καταλάβουμε το θέμα της εμφύλιας βίας. Η δυσεξήγητη για μας βία του Εμφυλίου, τοποθετημένη στο ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο που αναλύει η Βερβενιώτη, προκύπτει ως φυσική συμπεριφορά για τους στρατευμένους της εποχής εκείνης. Κι αυτό γιατί η υποταγή της ατομικότητας στη συλλογικότητα (ιδίως στις αγροτικές κοινωνίες), η αντίληψη του Κόμματος ως υπερβατικής δύναμης, το «δόσιμο» που γινόταν «δέσιμο», η Κατοχή και η Αντίσταση, έκαναν την άσκηση βίας, την προσωπική θυσία, ακόμα και το θάνατο, «το ζητούμενο, με το σκεπτικό ότι [η βία, η θυσία και ο θάνατος] μπορούσαν να επιταχύνουν τις διαδικασίες αλλαγής της κοινωνίας» (σελ. 190).

Αντιθέτως, κάτι που δεν ήταν τόσο γνωστό και αποτελεί συμβολή του βιβλίου είναι «η ταξικότητα μέσα στην Αριστερά, η αναπαραγωγή των κοινωνικών διακρίσεων και της κυρίαρχης ιδεολογίας, η τομή ανάμεσα στις «συντρόφισες» της πόλης και της υπαίθρου» (σελ. 234). Άλλη προσφορά του βιβλίου είναι οι παρατηρήσεις της Βερβενιώτη για την κατασκευή του παρελθόντος από τον επίσημο δημόσιο λόγο της Αριστεράς, από τη μια μεριά, και από τον γραπτό και προφορικό λόγο μιας άσημης κομμουνίστριας, από την άλλη. Οι βιβλιοκριτικοί έχουν τονίσει την πρωτοτυπία του βιβλίου για τη μελέτη του λόγου της Αριστεράς για

τις γυναίκες και για τη μελέτη των σχέσεων εξουσίας μέσα στους κόλπους της Αριστεράς (Πολυμέρης Βόγλης στην εφημερίδα *Η Αυγή*, Δημήτρης Θρασυβούλου στο περιοδικό *Φιλολογική*, έτος 21ο, τχ. 84).

Ωστόσο, σε ό,τι αφορά ζητήματα της κοινωνικής θεωρίας και της ιστορίας, το βιβλίο της Βερβενιώτη, ενώ έχει τις ευκαιρίες, δεν προχωρά σε συστηματικό διάλογο με τη σύγχρονη βιβλιογραφία για το φύλο, τις κοινωνικές τάξεις και την κατασκευή ταυτοτήτων. Η Βερβενιώτη γνωρίζει τη σχετική βιβλιογραφία, πράγμα που προκύπτει όχι μόνον από διάσπαρτες νύξεις της, αλλά και από άλλες δημοσιεύσεις της για τις γυναίκες κατά τη δεκαετία του 1940. Σε αυτές περιλαμβάνονται, πρώτον, το άρθρο της, «Left-Wing Women Between Politics and Family» στο Mark Mazower, επιμ., *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960*, Princeton University Press, Princeton, 2000, σελ. 105-121 (το βιβλίο κυκλοφόρησε πρόσφατα στα ελληνικά ως «Μετά τον Πόλεμο»). Και, δεύτερον, το άρθρο της, στο Paola Bacchetta και Margaret Power, επιμ., *Right-wing Women: From Conservatives to Extremists Around the World*, Routledge, Λονδίνο 2002, σελ. 115-126, το οποίο αναφέρεται σε γυναίκες από μεγάλες δεξιές αστικές οικογένειες της Αθήνας, οι οποίες οργάνωσαν υπηρεσίες πρόνοιας υπό την αιγίδα της Φρειδερίκης.

Μεθοδολογικά πάντως, οι ιστορικοί ερευνητές θα βρουν στο βιβλίο έναν ενδιαφέροντα συγκερασμό αρχειακής δουλειάς και προφορικής ιστορίας, καθώς και ένα εύρημα για το συνδυασμό παρουσίασης των πηγών της ιστορίας με την ιστορική ανάλυση: το ένα από τα δύο μέρη του *Διπλού βιβλίου* είναι η αφήγηση της ίδιας της μαχήτριας του ΔΣΕ για τη ζωή της. Το άλλο, η ανάλυση της Βερβενιώτη που «διαβάζει» τη ζωή της πρώτης με το φακό της ιστορικής επιστήμης. Τα δύο μέρη έχουν τυπωθεί ξεχωριστά και ανάποδα. Δηλαδή το βιβλίο έχει δύο εξώφυλλα και ο αναγνώστης μπορεί να ξεκινήσει με την αφήγηση της Μπαρμπάτση ή με την ανάλυση της Βερβενιώτη και μετά να γυρίσει το βιβλίο ανάποδα για να διαβάσει το άλλο μέρος.

Η συγκεκριμένη μορφή εκτύπωσης δεν είναι μια παραδοξότητα, είναι μια στάση της συγγραφέως η οποία δεν θέλησε να υποβαθμίσει τη γυναίκα για την οποία γράφει σε μια «μελέτη περίπτωσης» (case study). Ίσως για τον ίδιο λόγο η Βερβενιώτη δεν ανέδειξε ούτε το θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο σημειώσαμε ότι δεν φαίνεται καλά στο βιβλίο της, ούτε τις θεωρητικές αναζητήσεις στις οποίες δίνει αφορμή η μελέτη της ζωής

της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορικός φρόντισε να μην προτάξει την ανάγνωσή της, δηλαδή δεν ιεράρχησε την επιστημονική προσέγγιση πάνω από την προσωπική αφήγηση. Η Σταματία γλύτωσε τουλάχιστον από αυτό το αρνητικό πρόσημο.

ΤΡΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ*

για το το βιβλίο

Έφη Γαζή, *Ο δεύτερος βίος των τριών Ιεραρχών: Μια γενεαλογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*, Νεφέλη, Αθήνα 2004

Η ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΦΙΛΤΡΟΥ

Αντώνης Λιάκος

Η ΑΝΑΦΟΡΑ στο βιβλίο της Έφης Γαζή περιστράφηκε γύρω από τρία ζητήματα: Στον Ελληνοχριστιανισμό, κατά το 19ο και 20ό αι., στην έννοια της *παρασήμανσης*, και στην ιστορική παιδεία των σύγχρονων ιστορικών. Εδώ παρουσιάζεται περίληψή της.

1. Ελληνοχριστιανισμός

Στον υπότιτλο του βιβλίου αναφέρεται ότι πρόκειται για μια «γενεαλογία» του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Γενεαλογία με την έννοια της αναζήτησης όχι των καταβολών και των συνεχειών, αλλά των διαφορών που συγκρότησαν αυτή την παράδοση. Οι προηγούμενοι ομιλητές αναφέρθηκαν στο ζήτημα αυτό στον 4ο και στον 11ο αι. Θα αναφερθώ στον 20ό και στο 19ο αι., όπου μπορεί να διακρίνει κανείς πέντε σημασιολογήσεις αυτής της ιδεολογίας

1. Ως κεντρικό στοιχείο της ιδεολογίας της Δεξιάς κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και στη δεκαετία του '50.
2. Από τους ίδιους περίπου ανθρώπους («Ζωή», Θεολογική Σχολή), ως στοιχείο απόσπασσης του κοινωνικού ζητήματος από την αριστερή ιδεολογία και προσδιορισμού μιας κοινωνικής εκδοχής του χριστιανισμού κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Ο Αντώνης Λιάκος διδάσκει ιστορία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

* Από την παρουσίαση του βιβλίου, Αθήνα, 20 Φεβρουαρίου 2004.

Τόνια Κιουσοπούλου

3. Ως ιδεολογικό πλαίσιο «ηθικοποίησης» της κοινωνίας, από τα τέλη του 19ου αι. Επαναπροσδιορισμός της προόδου, αποκαθαρμένης από τις «υλιστικές» και «κοινωνιστικές» θεωρίες, κατάφαση στην οικογένεια που απειλούνταν από τη χειραφέτηση φύλων. Στο πλαίσιο αυτό ο Ελληνοχριστιανισμός δεν χαρακτηριζόταν από αντιδυτικό πνεύμα, αλλά επιχειρούσε μια εκλεκτικιστική σύνθεση με καθολικές και προτεσταντικές αντίστοιχες τάσεις.

4. Ως κεντρικό στοιχείο δόμησης της εθνικής ταυτότητας και της σχέσης Ελληνισμού και Ορθοδοξίας στην πρώτη 50ετία του ελληνικού κράτους, αλλά και της σχέσης με τη Δυτική Ευρώπη και την Ανατολή (Ρωσία).

5. Ως πλαίσιο αντίληψης και επανεπεξεργασίας ενός από τα θεμελιώδη δίπολα της χριστιανικής εποχής (Πίστη-Γνώση) μέσα σε συνθήκες όπου το εκκλησιαστικό σύστημα εκπαίδευσης και αντίληψης της γνώσης δεχόταν προκλήσεις από την επέκταση και την εκκοσμίκευση της παιδείας. Το βιβλίο υποδεικνύει ότι εκτός από το ελληνικό παράδειγμα των Τριών Ιεραρχών υπάρχει το βαλκανικό παράλληλο των λόγιων ιεραρχών, όπως των Μεθόδιου και Κυρίλου, Κλήμεντος Αχρίδος, Ευθυμίου Τυρνόβου.

Μια σημαντική συμβολή του βιβλίου για τους Τρεις Ιεράρχες είναι ότι προτείνουν μια αναθεώρηση της σχέσης της νεοελληνικής ιδεολογίας με την αρχαιότητα, από εκείνη που περιείχε το δημαρικό παράδειγμα. Επεξεργάζεται δηλαδή και δείχνει την εκκλησιαστική σχέση με την ελληνική αρχαιότητα. Αυτή την εκκλησιαστική σχέση αναδεικνύει πηγαινόντας από το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην παράδοση του Πατριαρχείου επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και από κεί στον Βυζαντινό «ουμανισμό» του 11ου αι., και τέλος στην κρίσιμη εποχή του 4ου αιώνα. Αυτή η ιχνηλάτηση της κατασκευής και των μεταμορφώσεων αυτής της ιστορίας, οδηγεί τελικά στην έννοια του πολιτισμικού «φίλτρου». Ο μύθος των Τριών Ιεραρχών, μέσα από τις διαδοχικές μεταμορφώσεις του αφορούσε το πώς μια κοινωνία ή ένας πολιτισμός φιλτράρει έναν άλλο. Ο χριστιανικός πολιτισμός φιλτράρει τον αρχαιοελληνικό. Το παράδειγμα των Τριών Ιεραρχών ως φίλτρου αναδεικνύει ο Καταρτζής όταν τους χρησιμοποιεί ως παράδειγμα για το πώς οι χριστιανοί ρωμιοί του 18ου αι. θα έπρεπε να φιλτράρουν τις δυτικές/διαφωτιστικές ιδέες. Τελικά όλες οι χρήσεις του Ελληνοχριστιανισμού που αναφέρθηκαν αναδεικνύουν αυτή την έννοια του φίλτρου ως πολιτισμικής τεχνο-

λογίας. Το βιβλίο δηλαδή μπορεί να συγκροτήσει μια διεθνή θεωρητική συμβολή στους μηχανισμούς και τους τρόπους που μια κοινωνία αντιμετωπίζει την συνάντησή της με άλλα πολιτισμικά παραδείγματα (Acculturation, Transculturation)

2. Η έννοια της παρασήμανσης

Βασικό μεθοδολογικό κλειδί για το βιβλίο είναι η έννοια της «παρασήμανσης» (Connotation). Έννοια παρμένη από τη σημειολογία (Ρολάν Μπάρτ: ο μύθος ως δευτερογενές σημειολογικό σύστημα) και εμπλουτισμένη με την πολυτονικότητα των σημείων, του Μιχαήλ Μπαχτίν.

Η έννοια της παρασήμανσης είναι σημαντική στην ανάγνωση της φουκωικής έννοιας της γενεαλογίας. Εδώ επίσης αναδεικνύεται ως μέθοδος στην ιστορία της συγκρότησης μιας παράδοσης. Μια επεξεργασία η οποία μας πηγαίνει πέρα από την «invention of tradition», αλλά και μια διέξοδος από το διχοτομικό σύστημα αντιπαράθεσης αληθούς γνώσης και ψευδούς αντίληψης που συνεπάγεται η έννοια της «ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας» ή του «μυθολογικού κενού».

Βεβαίως πρόκειται για ταξίδι με όχημα. Το βιβλίο δηλαδή δεν παρουσιάζει αφηρημένες μεταπλάσεις ή παρασημάνσεις εννοιών. Παρουσιάζει τους θεσμούς και τις ανάγκες τους και το πώς δημιουργούν τα ιδεολογικά ρεύματα. Οι ιδέες δηλ. δεν υπερίπτανται των κοινωνικών πραγματικότητων, συγκρούσεων, επιδιώξεων ηγεμονίας.

3. Η παιδεία των ιστορικών

Το βιβλίο αναδεικνύει τη διαφορά ανάμεσα στην περιοδολόγηση και στον ιστορικό χρόνο. Δείχνει όμως ότι η συγγραφέας υπερέβη τη διαμερισματοποίηση της ιστορικής γνώσης σε Νεοελληνική, Βυζαντινή ή της όψιμης αρχαιότητας. Εν ονόματι της αναγκαίας εξειδίκευσης, αλλά και ως κριτική σε παλαιότερες αντιλήψεις που ήθελαν τη νεοελληνική ιστορία ως συνέχεια της Βυζαντινής, τείνει να κατασκευασθεί ένας κλειστός κόσμος της νεοελληνικής παιδείας που χάνει την ευρύτερη εποπτεία του ιστορικού χρόνου. Το βιβλίο αυτό προτείνει μια διαφυγή, και αποδεικνύει ότι (και πώς) η post-cουλτούρα μπορεί να υπερβαίνει τις περιχαράκωσεις των μοντερνιστών.

ΔΕΧΘΗΚΑ ΝΑ ΣΥΜΜΕΤΑΣΧΩ στην παρουσίαση του βιβλίου της Έφης Γαζή γιατί ήταν μια ευκαιρία οι ιστορικοί του Βυζαντίου να συνομιλήσουμε με τους ιστορικούς της νεότερης εποχής. Και αυτό με αφορμή ένα βιβλίο που αναδεικνύει την αναγκαιότητα του μεταξύ μας διαλόγου υποδεικνύοντας συγχρόνως και τα όριά του.

Θέμα του βιβλίου είναι η εκπαιδευτική εορτή των Τριών Ιεραρχών και οι σημασίες που αυτή απέκτησε από την εποχή που καθιερώθηκε τον 19ο αιώνα ως περίπου τις ημέρες μας. Ασφαλώς δεν θα περιγράψω με δικά μου λόγια όσα αναλύονται στο βιβλίο, γιατί θα αδικούσα τη συγγραφέα του. Θα αναφερθώ επιγραμματικά μόνον σε μερικά από τα συμπεράσματά του, όσα απέτέλεσαν το έναυσμα για τις σκέψεις που θέλω να εκθέσω.

Το βιβλίο ξεκινά από τον 20ό αιώνα, συγκεκριμένα από το 1955, χρονιά κατά την οποία το λάβαρο με τους Τρεις Ιεράρχες υψώθηκε στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου Αθηνών, συμπυκνώνοντας τις απόψεις των καθηγητών της Θεολογίας Δημητρίου Μπαλάνου και Παναγιώτη Μπρατσιώτη, οι οποίοι θεωρούσαν τους «πανσέπτους Ιεράρχες», «...οιονεί σύμβολον των αιώνων και αδιατάρακτων δεσμών Χριστιανισμού και Ελληνισμού και αΐδια πρότυπα πίστεως, αρετής, μορφώσεως και φιλοπατρίας». Η γιορτή τους «εξέφραζεν ευστόχως και τον χαρακτήρα του Πανεπιστημίου και της καθόλου εθνικής ημών παιδείας, χαρακτηριστήρα χριστιανικών άμα και ελληνικών, οίον ηθέλησεν αυτόν έκπαλαι η του ευσεβούς ημών έθνους συνείδησις».

Ξεκινώντας λοιπόν από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η Γαζή παρακολουθεί την τύχη των τριών Ιεραρχών και τη δεξίωσή τους από το Πανεπιστήμιο κινούμενη προς τα πίσω και φτάνοντας ως το 1841, οπότε καθιερώθηκε ο εορτασμός τους για να τιμηθεί η μνήμη τους μαζί με τη μνήμη των ευεργετών του ιδρύματος. Ανασυστήνοντας τη διαδρομή που κάνει το βιβλίο στον έναν αιώνα που μεσολαβεί από το 1841 ως το 1955 συγκρατούμε την ώσμωση ανάμεσα στο εθνικό και το θρησκευτικό στοιχείο, ή καλλίτερα την ώσμωση ανάμεσα στο ελληνικό και το χριστιανικό στοιχείο που επιβάλλει την καθιέρωση και κυρίως τη διατήρηση

Η Τόνια Κιουσοπούλου διδάσκει βυζαντινή ιστορία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

του εκπαιδευτικού χαρακτήρα του εορτασμού. Η συγγραφέας κάνει μια εξαιρετικά λεπτομερή ανάλυση της δοσολογίας, αν μου επιτρέπεται η έκφραση, με την οποία το καθένα από τα στοιχεία αυτά περιέχεται κατα εποχές στη σημασία που αποδίδεται στους Τρεις Ιεράρχες. Μολονότι φαίνεται ότι επιτυγχάνεται σχετικά νωρίς ο στόχος να «εθνικοποιηθεί η θρησκευτική/εκκλησιαστική παράδοση και αντίστροφα να θρησκευτικοποιηθεί και να εκκλησιαστικοποιηθεί η εθνική παράδοση», οι διαφορετικές προτεραιότητες του 19ου και αντίστοιχα του 20ού αιώνα καθόρισαν το βάρος του καθενός από τα δύο στοιχεία στους επετειακούς λόγους των πανεπιστημιακών δασκάλων που μελετώνται και σχολιάζονται. Βρίσκω πολύ χρήσιμες τις διαπιστώσεις, πρώτον ότι η αυτόνομη εορτή ήταν προϊόν των εκπαιδευτικών μηχανισμών του νεοσύστατου κράτους, και δεύτερον ότι συν τω χρόνω διαμορφώθηκε στο ελληνικό πανεπιστήμιο η ανάγκη της «θρησκευόμενης» επιστήμης. Όπως επίσης και τη διαπίστωση για την πολιτική της ελλαδικής Εκκλησίας να διαχειριστεί την αρχαιοελληνική παράδοση, μια πολιτική που σύμφωνα με την Γαζή ακολούθησε η Εκκλησία, το Πατριαρχείο μάλλον, ήδη από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Έτσι μέσα από τη μελέτη της γιορτής των Τριών Ιεραρχών και της ιστορίας της προκύπτει ότι ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός συγκροτήθηκε ως αποτέλεσμα του συσχετισμού, σε κάθε εποχή, των πολιτικών δυνάμεων με σταθερή όμως πάντα την επιλογή του ελληνικού και του χριστιανικού στοιχείου να προσδιορίζει τους νεοέλληνες.

Και ξαφνικά, ο αναγνώστης του βιβλίου μεταφέρεται στον 11ο αιώνα. Και διαπιστώνει με έκπληξη ότι ο συγκερασμός χριστιανισμού και ελληνισμού, με άλλο προφανώς περιεχόμενο, πραγματοποιήθηκε με τη συγκρότηση της τριανδρίας του Μεγάλου Βασιλείου, του Γρηγορίου Ναζιανζηνού και του Ιωάννη του Χρυσόστομου, στα χρόνια του Αλέξιου Α' του Κομνηνού, όταν χρειάστηκε «να καταπαύσει η φιλοσοφική έριδα μεταξύ των λογίων της Κων/πολης για το ποιος από τους πατέρες της Εκκλησίας ήταν ο σημαντικότερος». Τότε ακριβώς μπήκε στο θρησκευτικό εορτολόγιο και η γιορτή της από κοινού μνήμης των Τριών Ιεραρχών, παραπέμποντας στην αγία τριάδα. Η φιλοσοφική διαμάχη δεν αφορούσε τα πρόσωπα· αφορούσε τις απόψεις τους για τα δογματικά ζητήματα και τη σχέση τους με την θύραθεν παιδεία. Είχε άλλωστε ξεσπάσει σε μια εποχή σχετικώς ρευστή, όπου η Εκκλησία διεκδικούσε τη διεύρυνση του ρόλου της. Διεκδικούσε επομένως ανάμεσα στα άλλα να ορίζει εκείνη το πώς οι

χριστιανοί όφειλαν να διαβάζουν τους αρχαίους. Οι συγκεκριμένοι τρεις εκκλησιαστικοί πατέρες για λόγους που επισημαίνονται μέσα από την ανάλυση του έργου τους ανταποκρίνονταν στην πολιτική αυτή. Είχε προηγηθεί από τον 4ο ακόμη αιώνα, και επισημοποιήθηκε τώρα, ο εξοβελισμός του Γρηγορίου Νύσσης ως «φιλοσοφικότερου».

Η Ε. Γαζή επιχειρεί κάτι τολμηρό και καθόλου αυτονόητο. Μπαίνει στα αυστηρώς περιχαρακωμένα χωράφια των βυζαντινολόγων και μελετά την πολιτική και την ιδεολογική πραγματικότητα του 11ου αιώνα που χρειάστηκε τους τρεις από τους αναγνωρισμένους Πατέρες της Εκκλησίας γιατί αυτοί μπορούσαν να ανταποκριθούν στα νοήματα που η συγκυρία ζητούσε. Για την ακρίβεια ανταποκρίνονταν στην πολιτική ανάγκη της Εκκλησίας να διαχειριστεί και να φέρει στα μέτρα της την παράδοση των ελληνικών γραμμάτων που είχαν αρχίσει να καλλιεργούν οι βυζαντινοί λόγιοι.

Και εδώ, όταν ξεπερνά τα όρια της ακαδημαϊκής εξειδίκευσης, διαγράφεται σιγά σιγά το πεδίο της συνομιλίας της με τους ιστορικούς του Βυζαντίου. Όχι για την ανάλυση καθεαυτήν, αν δηλαδή έχει δίκιο που αποδίδει την πολιτική αυτή στον Αλέξιο Κομνηνό ή ποιον ρόλο έπαιξε ο εισηγητής της εορτής Ιωάννης Μαυρόπουλος. Θά μπορούσε ίσως κανείς να συμπληρώσει ότι ακριβώς αυτήν την εποχή έχουμε και άλλες ενδείξεις ότι ο αυτοκράτορας αναγνωρίζει στην Εκκλησία το περίπου αποκλειστικό δικαίωμα του ιδεολογικού ελέγχου των υπηκόων του. Μια για παράδειγμα ασφαλής ένδειξη είναι το γεγονός ότι της εκχωρεί δικαστικές αρμοδιότητες στα θέματα του οικογενειακού δικαίου. Αν με την άνοδο του Αλεξίου Α' στον θρόνο συντελείται η πολιτική νίκη της στρατιωτικής αριστοκρατίας, και αποσοβείται οριστικά ο κίνδυνος να διαταραχθεί η υφιστάμενη τάξη από τα ανερχόμενα μεσαία στρώματα, είναι αναμενόμενο ότι και η Εκκλησία ως διακριτός πόλος εξουσίας ανασυγκροτεί τις δυνάμεις της και περνάει στην αντεπίθεση. Δεν παίρνει συνεπώς μόνον ότι της παραχωρεί ο αυτοκράτορας, διεκδικεί και διευρύνει η ίδια τα πεδία στα οποία κινδυνεύει να χάσει την επιρροή της. Αυτό όμως θα ήταν ένα έλασσον ζήτημα, και πάντως ένα ζήτημα ερμηνείας.

Αντίθετα σημαντικότερο θα ήταν το εξής ερώτημα ως θέμα της επιζητούμενης συνομιλίας. Σε τι μας χρησιμεύει η διαπίστωση ότι τον 11ο αιώνα συντελείται μια διαδικασία που, τηρουμένων όλων των ιστορικών αναλογιών, είναι παράλληλη προς αυτήν του 19ου αιώνα τουλάχιστον ως προς τον ρόλο της Εκκλησίας στη σύνθεση ελληνισμού και ορθοδοξίας; Πρόκει-

ται για ένα ερώτημα που στην ουσία του αφορά και τον τρόπο που προσεγγίζουμε το παρελθόν και τον τρόπο που προσεγγίζουμε το Βυζάντιο. Στο ερώτημα αυτό θα απαντούσα ότι η μελέτη της παράλληλης διαδικασίας, ή καλλίτερα η μελέτη των σηματοδοτήσεων που είχε η θρησκευτική γιορτή τον 11ο αιώνα, δεν μας προσφέρει πολλά πράγματα για να κατανοήσουμε την καθιέρωση του εορτασμού τον 19ο αιώνα. Η γνώση όμως ότι οι συγκεκριμένοι τρεις Πατέρες εντάχθηκαν στο θρησκευτικό εορτολόγιο ακριβώς γιατί συνόψιζαν την εκκλησιαστική εκδοχή των αρχαίων γραμμάτων, η αναγωγή συνεπώς της γενεαλογίας αυτού του σχήματος στα βυζαντινά χρόνια, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε το ιδεολογικό οπλοστάσιο από το οποίο άντλησαν οι εμπνευστές της εκπαιδευτικής γιορτής για να φτιάξουν τη σύγχρονή τους έννοια του ελληνισμού.

Έχω τη γνώμη ότι η μελέτη του Βυζαντίου σήμερα μπορεί να αποκτήσει ξανά νόημα και γιατί, ανάμεσα σε άλλα, καθιστά σαφέστερες όψεις της ελληνοχριστιανικής ιδεολογίας· ή τουλάχιστον αποκτά νόημα όταν μελετάμε τη βυζαντινή εποχή διατυπώνοντας και παρόμοια ερωτήματα. Για να πω δηλαδή το προφανές: η βυζαντινή ιστορία για να κινήσει το ενδιαφέρον και των ιστορικών και των φιλιστόρων, πρέπει να απαντήσει και σε ερωτήματα που προκύπτουν από σημερινά αιτήματα. Στη διαμόρφωση αυτών των ερωτημάτων, για μας τους ιστορικούς του Βυζαντίου, είναι απαραίτητη η συνύπαρξή μας με τους ιστορικούς της νεώτερης εποχής. Το βιβλίο της Εφης Γαζή, θέλοντας να ιστοριοποιήσει το θεωρούμενο «ανέκαθεν» του εορτασμού που εντοπίζει στους πανεπιστημιακούς λόγους, ανοίγει έναν δρόμο προς αυτήν την κατεύθυνση.

Για παράδειγμα, παρακολουθώντας πώς τον 19ο αιώνα ανασύρεται η ελληνική γλώσσα, με την πρακτική και την ιδεολογία της αρχαιομάθειας, για να διαφοροποιήσει τους ορθόδοξους που μένουν πιστοί στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, μου ήλθε στον νού ότι ήδη από τον 10ο αιώνα και πάντως οπωσδήποτε μετά τον 13ο αιώνα οι βυζαντινοί επικαλούνται τους προνομιακούς δεσμούς που έχουν λόγω της γλώσσας με την αρχαιότητα για να ξεχωρίσουν από τους άλλους, που θεωρούν ότι τους απειλούν. Και δεν είναι μόνον οι λεγόμενοι λατινόφρονες ή όσοι αργότερα μετέχουν στην αναγέννηση, αλλά ακόμη και οι πιο συντηρητικοί λόγιοι της εποχής. Κατά την ύστερη εποχή, η ελληνική ιδιότητα γίνεται σταθερό στοιχείο της βυζαντινής ταυτότητας. Τότε γύρω από την ίδια εκ πρώτης όψεως πραγματικότητα της ελληνομάθειας

νομίζω ότι διακυβεύονται πολιτικές αντιλήψεις για τον χαρακτήρα του βυζαντινού κράτους. Θα τολμούσα μάλιστα την υπόθεση ότι η διαμάχη που αρχίζει στους παλαιολόγειους χρόνους για ένα κοσμικό κράτος ή μια αυτοκρατορία συνεχίζεται και μετά το 1453. Ασφαλώς δεν θα μπορούσα να χαράξω μια γραμμή για να ενώσω τον Γεώργιο Σχολάριο με τον Δημήτριο Καταρτζή. Πολύ περισσότερο που δεν έχω τα εφόδια. Μπορώ όμως ελέγξω την υπόθεσή μου λαμβάνοντας υπόψη και το συμπέρασμα της Γαζή για το πώς διαχειρίστηκε το Πατριαρχείο το «ελληνίζειν».

Τέλος, το βιβλίο για τον «δεύτερο βίο» των Τριών Ιεραρχών είναι ένα καλό βιβλίο ιστορίας, όχι μόνον γιατί μέσα από τις ανασηματοδοτήσεις της εορτής των μελετά σε βάθος ένα συστατικό στοιχείο του νεοελληνικού εθνικισμού, αλλά και γιατί η συνεπής πραγμάτευση των ερωτημάτων που θέτει προσφέρει εργαλεία χρήσιμα για την προσέγγιση και άλλων ζητημάτων πέραν από την άμεση προβληματική του. Είπα προηγουμένως ότι μου φάνηκε χρήσιμη η διαπίστωση για τη «θρησκευόμενη» επιστήμη μου έδωσε ένα πλαίσιο να καταλάβω γιατί η βυζαντινή ιστορία ως ερευνητικό αντικείμενο πια, ταυτίστηκε από κάποια στιγμή και έπειτα, και ειδικά τα μεταπολεμικά χρόνια, με τη θεολογία ή την εκκλησιαστική ιστορία. Είναι από αυτήν την άποψη χαρακτηριστική η λεπτομέρεια που αναφέρεται στο βιβλίο, όσο και αν ενδέχεται να πρόκειται απλώς για σύμπτωση, ότι το ελληνοχριστιανικό λάβαρο που παραγγέλθηκε στο Μοναχο ολοκληρώθηκε με την εποπτεία του καθηγητή της βυζαντινής ιστορίας Ι. Καραγιαννόπουλου. Ίσως θα έκανα ασφαλέστερα τη σύνδεση αν την ενέτασσα σε ένα γενικότερο κλίμα που θα δικαιολογούσε και άλλες έξω από το Πανεπιστήμιο κινήσεις σαν αυτές του Μπρατσιώτη ή του Μπαλάνου. Βέβαια, αν το βιβλίο απλωνόταν και στη συγχρονία πέρα από τη διαχρονία θα ήταν ένα άλλο βιβλίο. Δεν θα είχε ως αντικείμενο μόνον τις ανασηματοδοτήσεις της γιορτής ή θα είχε και έναν δεύτερο τόμο.

Πρέπει να ομολογήσω ότι ολοκληρώνοντας την ανάγνωση, αισθάνθηκα πόσο μας βαραίνει ακόμη ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός. Οι Τρεις Ιεράρχες και η γιορτή τους μοιάζει πια να είναι ένα κατάλοιπο που συνήθως απόκειται στα χέρια της πιο συντηρητικής μερίδας μέσα στην εκπαιδευτική κοινότητα να τη διαχειριστεί και να τη διεκπεραιώσει. Όμως στην εποχή μας, για τους λόγους που θα μελετήσει, φαντάζομαι, και ο ιστορικός του μέλλοντος, ένας τρίτος, κατασκευασμένος με άλλα πιο καινούρια υλικά, βίος των Τριών Ιεραρχών μου φαίνεται πολύ πιθα-

νός. Στην περίπτωση αυτήν δεν θα μας αρκεί μόνον η γνώση ότι κάποτε κατασκευάστηκε ο δεύτερος βίος τους. Θα είναι όμως μια γνώση σημαντική και σίγουρα απαραίτητη.

Ο ΠΡΩΤΟΣ ΒΙΟΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ

Δημήτρης Ι. Κυρτάτας

ΟΠΩΣ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ καμιά φορά στην ιστορική έρευνα, το βιβλίο της Έφης Γαζή εκκινεί από το αυτονόητο και το τετριμμένο. Οι τρεις ιεράρχες είναι σήμερα θεμέλιοι λίθοι του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Συμβολίζουν την ενότητα δύο πόλων που εμφανίζονται συμπληρωματικοί και απολύτως ταιριαστοί μεταξύ τους, παρά τα πλήγματα που έχει υποστεί το ιδεολογικό αυτό σχήμα από τις αφελείς καταχρήσεις της δικτατορίας. Η ενότητα ελληνισμού και χριστιανισμού είναι πάντως ιεραρχημένη. Διότι παρά τη θρησκευτική τους ιδιότητα, οι τρεις ιεράρχες είναι σήμερα πάνω από όλα Έλληνες – όχι μόνον ελληνόγλωσσοι και ελληνομαθείς, αλλά πυλώνες της εθνικής συνείδησης και της εθνικής παιδείας. Προνομιακός τόπος του εορτασμού τους δεν είναι οι εκκλησίες αλλά τα σχολεία και τα Πανεπιστήμια. Κάποια στιγμή μάλιστα στο πρόσφατο παρελθόν, οι τρεις ιεράρχες στήριξαν και το κοινωνικό μας σύστημα υπενθυμίζοντας ότι η ελεημοσύνη και η αγαθοεργία προσφέρουν βεβαίως βοήθημα στους πένητες αλλά ακόμα μεγαλύτερη προστασία στους πλούσιους. Πώς θα ήταν άλλωστε δυνατόν να εκπληρώνει το θρησκευτικό και κοινωνικό του καθήκον ο ελεήμων εάν δεν διαθέτει τον πλούτο και τη διαχειριστική ευχέρεια να ελεεί;

Μελετώντας ένα υλικό που έχει χρησιμοποιηθεί ελάχιστα από τους ιστορικούς, η Γαζή μας θυμίζει ότι η αυτονόητη αλήθεια των τριών Ιεραρχών που γνωρίζουμε από τη σχολική μας παιδεία δεν είναι μόνο πρόσφατη αλλά και εύθραυστη. Η καθιέρωση της γνωστής εορτής μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ακρίβεια. Επιπλέον μπορεί να προσδιοριστεί όχι μόνο στα συμφραζόμενα και τα συγκεκριμένα της αλλά και στο ιστορι-

Ο Δημήτρης Κυρτάτας διδάσκει αρχαία ιστορία στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Πρόσφατα εκδόθηκε το βιβλίο του *Απόκρυφες ιστορίες, μύθοι και θρύλοι από τον κόσμο των πρώτων χριστιανών*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2003.

κό της πλαίσιο. Λεπτομερής ανάλυση δείχνει πώς μέσα σε δύο μόλις αιώνες μεταλλάχτηκε, μετακινήθηκε γεωγραφικά και ανασηματοδοτήθηκε.

Θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να δούμε κάποτε την προϊστορία αυτής της εορτής στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά οι ιστορικοί της περιόδου έχουν ακόμα πολλά να κάνουν ώστε να την καταστήσουν επαρκώς προσπελάσιμη. Όταν πάντως φθάνουμε στη βυζαντινή καθιέρωση της τριανδρίας διαπιστώνουμε ότι η επιλογή των συγκεκριμένων ανδρών υπηρετούσε ανάγκες που δεν είχαν σχέση με το έθνος, την πατρίδα ή το κοινωνικό καθεστώς. Οι ιεράρχες επελέγησαν μέσα από μια ευρεία λίστα υποψηφιοτήτων για τις γνώσεις και την παιδεία τους αλλά κλήθηκαν να υπηρετήσουν ανακατανομές και αναδιανομές εξουσιών στο εσωτερικό της εκκλησίας και στο εσωτερικό των σχέσεων του πατριαρχείου με το αυτοκρατορικό περιβάλλον. Αυτό άλλωστε υπαινίσσεται και η πληροφορία ότι ο συνεορτασμός των τριών αποφασίστηκε για να συμφιλιωθούν οι αντιμαχόμενες μερίδες των Ιωαννιτών, των Βασιλειτών και των Γρηγορειτών. Ο προσδιορισμός μάλιστα του αριθμού τους δεν ήταν τυχαίος. Πέρα από τους άλλους θρησκευτικούς της συμβολισμούς, η τριάδα δηλώνει βεβαίως το πλήθος αλλά το πεπερασμένο και κλειστό πλήθος. Αυτή τη λογική του κλειστού και ολοκληρωμένου συστήματος έρχεται να αμφισβητήσει η Γαζή με το βιβλίο της.

Το τελευταίο και μικρότερο κεφάλαιό του μας πάει πίσω στον τέταρτο αιώνα, τότε που οι ιεράρχες δεν ήταν ακόμα τρεις και που ο ρόλος τους στη προαγωγή των ελληνικών γραμμάτων δεν είχε περιληφθεί στα επιτεύγματά τους. Όπως μας θυμίζει η συγγραφέας, η έγνοια των συγκεκριμένων εκκλησιαστικών ταγών ήταν μάλιστα να θέσουν όρια στην ελληνομάθεια και να την υποτάξουν στη χριστιανική αλήθεια. Ο ελληνισμός παρέπεμπε στην ειδωλολατρία και ακόμα περισσότερο στην αίρεση. Το πρώτο και κύριο καθήκον του υπερασπιστή της ορθοδοξίας ήταν να αποστασιοποιηθεί από την επικίνδυνη σοφία των Ελλήνων. Οι ιεράρχες μας όχι μόνο δεν ήταν Έλληνες και όχι μόνο δεν υπηρετούσαν μίαν εθνική ιδέα, όπως οι συνονόματόι τους του 20ού αιώνα, αλλά προσπαθούσαν να οικοδομήσουν μια χριστιανική παιδεία με το τεμαχισμένο και λογοκριμένο σώμα της θύραθεν παιδείας.

* * *

Το βιβλίο της Έφης Γαζή δεν έχει ανάγκη από εκτενή περίληψη ούτε άλλωστε από επεξηγηματικές παρατηρήσεις. Μια αναλυ-

τική παρουσίαση ενδέχεται να χαλάσει την περιπετειώδη του πλοκή. Φθάνοντας ωστόσο στο πρωτογενές υλικό με το οποίο οικοδομήθηκαν οι διαδοχικοί βίοι των ιεραρχών που κάποια στιγμή έγιναν τρεις, έγιναν Έλληνες και έγιναν στυλοβάτες του κοινωνικού μας συστήματος αισθάνομαι την ανάγκη να διαβάσω κάπως το βιβλίο από το τέλος προς την αρχή.

Η Γαζή εκκινεί, όπως σας είπα από το αυτόνοτο και δεδομένο παρόν. Παρακολουθώντας την ιστορία του ανακαλύπτει μετατοπίσεις και μεταλλάξεις νοημάτων και συμβολισμών. Κάποια στιγμή το παρόν δεν μοιάζει πια πολύ με το παρελθόν του. Νέες συγκυρίες αναδεικνύουν κάθε φορά νέα σύμβολα και δίνουν στα παλαιά νέες αξίες. Η ανασηματοδότηση φτάνει κάποτε στην πλήρη αναίρεση ή και την αντιστροφή του αρχικού νοήματος. Η αρμονική σύζευξη του ελληνισμού με το χριστιανισμό οικοδομείται, για παράδειγμα, πάνω στην εγγενή και μαρτυρημένη τους αντίθεση. Ο καθαγιασμός της ιδιοκτησίας και του πλούτου οικοδομείται πάνω στην εγγενή και μαρτυρημένη καταδίκη του πλούτου και της επιχειρηματικής δραστηριότητας στα Ευαγγέλια. Βασικό πλεονέκτημα του βιβλίου είναι η σταθερή υπενθύμιση των ιστορικών συνθηκών που στηρίζουν κάθε φορά τα νέα νοήματα. Οι ιδεολογίες δεν είναι μόδες και η ανανοηματοδοτήσεις, δεν είναι ούτε αυθαίρετες ούτε αέναες. Η ιστορία των ιδεών συμπορεύεται με την πολιτική και κοινωνική ιστορία. (Ας είναι η παρατήρηση αυτή και μια απάντηση σε όσους ενδεχομένως νομίζουν ότι το βιβλίο εξετάζει αορίστως και γενικώς τις σχέσεις ελληνισμού και χριστιανισμού. Απεναντίας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι διερευνά τις ιστορικές απαντήσεις που έχουν δοθεί σε αυτό και σε άλλα παρόμοια ερωτήματα.)

Στο πρώτο της κεφάλαιο, η συγγραφέας αναλύει έναν από τους μηχανισμούς με τους οποίους επιτυγχάνεται η επιδιωκόμενη μετατόπιση του νοήματος. Με υπομονή και διεισδυτικότητα διαβάσει τους φλύαρους και επαναληπτικούς πανηγυρικούς και επετειακούς λόγους. Η φλυαρία και η επανάληψη, όπως αποκαλύπτεται, δεν είναι μειονεκτήματα, δεν απορρέουν από έλλειψη ευφράδειας, δεν προδίδουν έλλειψη πρωτοτυπίας και στοχαστικού πνεύματος. Είναι καθιερωμένα και επιτυχή όπλα στον αγώνα που γίνεται για να καμφθούν οι αντιστάσεις μιας παλαιάς αλήθειας και να οικοδομηθεί στα συντρίμια της μια καινούρια.

Για να ξεχαστεί σε τέτοιο βαθμό ο πρώτος βίος των ιεραρχών μας ούτως ώστε να μπορεί ο δεύτερος βίος τους να προσλάβει τα νοήματα που αναλύει στο βιβλίο της η

Γαζή απαιτήθηκαν, καθώς φαντάζομαι, γιγαντιαίες επιχειρήσεις. Θα φανεί ίσως χωρίς μεγάλη σημασία η παρατήρηση ότι δεν υπάρχει κανένα απολύτως τεκμήριο για κάποια έστω φευγαλέα επαφή του Ιωάννη με τους άλλους δύο ιεράρχες. Η ακλόνητη φιλία και ο κοινός τους αγώνας για τα οποία προσπαθεί να μας πείσει η ρητορική και εικονογραφική φλυαρία είναι ύστερα κατασκευάσματα, χωρίς θεμέλιο στην ιστορία. Πιο ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι καθένας τους έδωσε διαφορετικούς αγώνες, εναντίον διαφορετικών εχθρών και ιεραρχώντας τους στόχους του με το δικό του τρόπο. Αν μοιάζουν σε κάτι οι τρεις, αυτό είναι η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη συμφιλίωση ελληνισμού και χριστιανισμού. Στον δικό τους κόσμο προείχε η ανάγκη οικοδόμησης της εκκλησίας με τη συμφιλίωση, για παράδειγμα, του ασκητισμού και του εγκόσμιου χριστιανισμού και, βεβαίως, η ανάγκη για ορθή επιλογή του δόγματος.

Όταν πέθανε ο Βασίλειος, ασφαλώς δεν μπορούσε να φανταστεί τον εαυτό του Μέγα. Η δογματική υπόθεση στην οποία ήταν στρατευμένος έμοιαζε χαμένη ή, πάντως, εξαιρετικά αποδυναμωμένη. Οι σχέσεις του ιεράρχη με τον χριστιανικότατο αυτοκράτορα ήταν κακές. Στους εχθρούς του συμπεριλαμβανόταν ο πάπας της Ρώμης αλλά και ο Αθανάσιος, ο επίσης Μέγας, καθότι στυλοβάτης της ορθοδοξίας. Και το χειρότερο, οι χειρισμοί του στο ζήτημα των συμμαχιών αλλά και στον τρόπο εκλογής του στο επισκοπικό αξίωμα εξήντησαν τα περιθώρια τόσο των φιλικών όσο και των αδελφικών δεσμών. Ο παιδικός φίλος Γρηγόριος (ο μετέπειτα Θεολόγος) και ο αδελφός Γρηγόριος (ο μετέπειτα Νύσσης) αποξενώθηκαν καθώς δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του για ταχύτατες κινήσεις και εκκλησιαστικούς ελιγμούς.

Η οριστική συμφιλίωση με τον παιδικό φίλο και τον αδελφό ήρθε μετά θάνατον. Παρομοίως μετά θάνατον ήρθε ο θρίαμβος της ορθοδοξίας, για την ευόδωση του οποίου απαιτήθηκε η συνεργασία των οπαδών της Νίκαιας με μια ομάδα αρειανιζόντων την οποία είχε προωθήσει ο Βασίλειος. (Θα έτριζαν τα κόκαλα του νεκρού πια Αθανάσιου.) Φυσικά όλα κρίθηκαν όταν ο νέος αυτοκράτορας, ο Θεοδόσιος, έριξε αποφασιστικά το βάρος του υπέρ της πλέον αδύναμης πλευράς. Δικαίως λοιπόν ονομάστηκε και αυτός Μέγας. Στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης πάντως, που τακτοποίησε οριστικώς το ζήτημα του αρειανισμού, εκκλησιαστικοί πρωταγωνιστές ήταν οι δύο Γρηγόριοι, ο φίλος και ο αδελφός.

Στην αρχή της Συνόδου, ο επονομασθείς Θεολόγος, κέρδισε τον επισκοπικό

θρόνο της πρωτεύουσας και στο τέλος της ίδιας συνόδου τον έχασε. Πλήρωνε καθυστερημένα τη σπουδή με την οποία ο Βασίλειος τον είχε χειροτονήσει επίσκοπο στα Σάσιμα, μια ασήμαντη πολίχνη την οποία ο ποιμένας της απαξίωσε ακόμα και να επισκεφθεί. Παρά τη δογματική του νίκη, ο Γρηγόριος αποσύρθηκε από τις εκκλησιαστικές υποθέσεις απογοητευμένος και πικραμένος. Στυλοβάτης της ορθοδοξίας απέμεινε έτσι ο αδελφός Γρηγόριος, που είχε στα νιάτα του φλερτάρει με τον αρειανισμό. Η καθαίρεσή του πάντως από το επισκοπικό αξίωμα είχε γίνει για λόγους κακοδιοίκησης και για κατάχρηση εκκλησιαστικής περιουσίας. Στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, όπου παρέστη έχοντας και πάλι κερδίσει τον επισκοπικό του θρόνο, έδρεψε τους καρπούς των οικογενειακών κόπων και καθιερώθηκε ως ένας από τους μεγάλους της ορθόδοξης παράδοσης – χωρίς όμως να ονομαστεί και αυτός Μέγας. (Όπως εξηγεί επίσης το βιβλίο της Γαζή, όταν ήρθε η ώρα της επιλογής των τριών ιεραρχών, η ορθοδοξία λησμόνησε τι του όφειλε.)

Οι λεπτομέρειες μιας εξαιρετικά περίπλοκης ιστορίας είναι αρκετά κουραστικές. Παίρνω ωστόσο την ευκαιρία να θυμίσω ότι για τα γεγονότα αυτά τα οποία η έρευνα στην Ελλάδα περιφρονεί, υπάρχουν όχι μόνο ντοκουμέντα, διασταυρωμένες πληροφορίες και αφηγήσεις, όλα δηλαδή εκείνα για την έλλειψη των οποίων διαμαρτύρονται συνήθως οι ιστορικοί, αλλά και εκτενέστατη προσωπική αλληλογραφία, με εκμυστηρεύσεις και αυτοβιογραφικά στοιχεία.

* * *

Υπογραμμίζουμε συχνά ότι η ιστορία γράφεται από τους νικητές και ότι συνηθίζει να αδικεί τους ηττημένους. Το ενδιαφέρον είναι ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση οι νικητές θεώρησαν προπάτορες τους ταυτοχρόνως άνδρες οι οποίοι είχαν βρεθεί σε πόλεμο μεταξύ τους. Αισθάνθηκαν την ανάγκη να αναζητήσουν τις ρίζες της ορθοδοξίας τους σε ιεράρχες που είχαν διακόψει τη μεταξύ τους κοινωνία, που είχαν καθαίρει ο ένας τον άλλο και που σε στιγμές δύσκολες είχαν καταφύγει σε όλα τα μέσα. Ένας άλλος ιεράρχης της εποχής, για παράδειγμα, ο δυστυχής Γεώργιος που ανέλαβε την επισκοπή της Αλεξάνδρειας για να αντικαταστήσει τον εξόριστο Αθανάσιο, λιτσαρίστηκε από το πλήθος μόλις μαθεύτηκε ότι ο προστάτης του, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος, είχε πεθάνει.

Για να κλείσω τις επιλεκτικές μου σημειώσεις γύρω από τον πρώτο βίο των τριών

ιεραρχών σκέφτομαι όμως και τον Ιωάννη. Ούτε αυτός πρόλαβε να φθάσει σε προχωρημένη ηλικία. Για τις συγκεκριμένες συνθήκες του θανάτου του αποφεύγουν να ομιλήσουν οι λαλίστατοι πανηγυριστές. Ορθόδοξος πέρα από κάθε αμφιβολία, ασκητικός, έντιμος, ασυμβίβαστος στις αξίες του, μοναδικός και ακάματος ρήτορας, με πιστούς φίλους και ορκισμένους οπαδούς: τι σφάλμα έκανε άραγε ώστε να καθαιρεθεί από μια Σύνοδο ορθοδόξων επισκόπων και να χάσει το θρόνο της Κωνσταντινούπολης; Παρά τη κλονισμένη του υγεία αρνήθηκε να πεθάνει γρήγορα στην εξορία αναγκάζοντας τον αυτοκράτορα και τους εχθρούς του να τον σέρνουν από τόπο σε τόπο. Χωρίς ανάπαυλα και ανάπαυση υποχρεώθηκε με στρατιωτική συνοδεία να διαβαίνει τις απόκρημνες πλαγιές του ορεινού Πόντου έως ότου αφήσει την τελευταία του πνοή. (Μπορούμε μόνο να φανταστούμε τι μοναδικό μαρτυρολόγιο θα είχε αξιωθεί να αποκτήσει εάν όλα αυτά είχαν συμβεί την εποχή όχι του θεοφιλέστατου Αρκάδιου, όχι με συνωμοσίες των ορθοδόξων επισκόπων της Αλεξάνδρειας και πολλών άλλων

πόλεων, αλλά την εποχή του Διοκλητιανού ή του Λικίνιου!)

Οι πανηγυριστές μας θυμίζουν κάποτε την ανακομιδή των οστών του, αλλά αποφεύγουν να μας εξηγήσουν πώς βρέθηκαν τα οστά του στην Αρμενία. Διότι η απίστευτη φλυαρία και η ανενδοίαστη επαναληπτικότητα των ρητορικών λόγων τους οποίους αναλύει με αξιοθαύμαστη υπομονή η Γαζή έχουν να επιτελέσουν, όπως σημείωσα, ένα κολοσσιαίο έργο: όχι μόνο να επεξεργαστούν τις νέες αποχρώσεις του νοήματος αλλά και να αποκρύψουν τα ρεάλια της ιστορίας, καθιστώντας το ανθρώπινο σαρκό υλικό κατάλληλο για τους συμβολισμούς και τις ιδεολογικές απαιτήσεις της κάθε εποχής.

* * *

Η Έφη Γαζή μας προσφέρει ένα σημαντικό έργο γύρω από τον δεύτερο βίο των τριών ιεραρχών και εμμέσως μας υπενθυμίζει ότι οι ιστορικοί της αρχαιότητας, τουλάχιστον στην Ελλάδα, δεν έχουν ακόμα πράξει το καθήκον τους γύρω από τον πρώτο τους

βίο. Θα χρειαστούμε έτσι πολύ δουλειά γ να δούμε τι έκρυβε αυτός ο ανελέητος πλεμος. Για να δούμε τι επιζητούσαν οι φανατισμένες μάζες που μπορούσαν να λησάσουν έναν ιεράρχη αλλά και να μετρέψουν μια ανακομιδή οστών σε παραλιρρημα και λαϊκό πανηγύρι, όπως συνέβη με τον Ιωάννη. Για να φανταστούμε κάπως τους πρώτους παθιασμένους ιωαννίτες το πέμπτου αιώνα που υποχρέωσαν έναν αυτοκράτορα να προσκυνήσει τα οστά ενό αγίου τον οποίο είχε θανατώσει ο πατέρα του. Να διεισδύσουμε τέλος στα αιτήματα των ιωαννιτών, των βασιλειτών και των γρηγορειτών του μέσου Βυζαντίου, για τους οποίους κάνει λόγο η συγγραφέας στο βιβλίο της.

Ο Δεύτερος βίος των τριών ιεραρχών ανοίγει ένα νέο, καλοδεχούμενο και δημιουργικό πεδίο στην ιστορική έρευνα. Έχω την αίσθηση ότι μετά από αυτό το βιβλίο θα πρέπει να ομιλούμε πλέον για έναν τρίτο βίο. Δεν οφείλουμε έτσι μόνο να συγχαρούμε τη συγγραφέα αλλά και να την ευχαριστήσουμε για τα μελλοντικά ταξίδια που μας επαγγέλλεται.

